

Ігор Опацький

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
Україна*

«НЕ ПРОСТО РОЗМОВЛЯТИ, А БУТИ “ГРОМАДСЬКИМ ДІЯЧЕМ”»: ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА ФЕДОРОВИЧА КУРІННОГО НА УМАНЩИНІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Ihor Opatskyi

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Ukraine

"NOT JUST TALKING, BUT BEING “A PUBLIC FIGURE”": THE ACTIVITY OF PETRO KURINNYI IN THE UMAN REGION IN THE EARLY 20TH CENTURY

The origin and public activity of Petro Kurinnyi in the Uman region was studied in the article.

A lawyer well-known for many years, in addition to legal practice, was an active participant in the development of public life in the Uman region. The patronage of P. Kurinnyi was reflected in his custody over Podobnianska school and the maintenance of his own tearoom.

It is noted that the public activity of P. Kurinnyi revealed itself in the membership in many public societies of the Uman region at the beginning of the 20th century. In particular, he founded and headed the Free-Fire Team, took an active part in charity societies to help the poor people, the Animal Assistance Society, the Guardianship of People's Sober, was a member of the High School Branch and other societies.

It was stated that the spread of the cooperative movement in the Uman region was an undeniable merit of P. Kurinnyi. He was a participant and organizer of co-operatives, including the first in the city Loan-Saving Partnership, whose purpose was a short-term lending to peasants, craftsmen and small traders.

Keywords: Petro Kurinnyi, Uman region, public activity, cooperative movement, patronage activity.

Громадське та культурне життя Уманщини к. XIX – п. ХХ ст. пов'язане з іменами відомих в Україні особистостей: М. Біляшівського, П. Демуцького, В. Доманицького, Д. Щербаківського, родини Бажанів, Крамаренків, Суровцових. Органічно вписується до цього переліку ще одна уманська родина – родина Курінних. І якщо про відомого українського археолога Петра Петровича Курінного останнім часом з'являється все більше і більше наукових розвідок, то діяльність його батька – відомого в місті адвоката, громадського та кооперативного діяча Петра Федоровича Курінного – ще не стала об'єктом висвітлення.

Вперше науковий інтерес до біографії П.Ф. Курінного було проявлено на сесії УВАН в Німеччині у 1954 р. Тоді з доповіддю «Петро Хведорович Курінний, літописець гуманський (з нагоди 100-річчя з дня народження)» виступив його син П.П. Курінний. Однак на території України біографія П.Ф. Курінного ще тривалий час залишалася недослідженою. Науковий інтерес до неї почав з'являтися після публікації Т. Ралдугіною у 2008 р. уривків з щоденника П.Ф. Курінного за 1919 р.¹. Тому маємо за мету доповнити відомості до біографії П.Ф. Курінного. Зазначимо, що обмежені обсяги публікації не дають змоги повноцінно розкрити багату на вагомі події та досягнення біографію, тому обмежуємося відтинком часу з 1852 р. до початку Української революції 1917–1921 рр. Петро Федорович Курінний народився 23 листопада 1852 р. в с. Свинарка (Петропавлівське) Черкаського повіту Київської губернії. Народився в селянській родині, яка, зі слів самого П. Курінного, «займала видатне становище серед селянського населення, як чумаки, що

¹ Ралдугіна, Т. (2008). Щоденник П.Ф. Курінного: свідчення сучасника Української революції. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років*, 3, 248-259.

посилали десятки паровиць до Криму «по сіль і рибу». Вони мали служників і великі господарства»¹.

По батьковій лінії рід П. Курінного відомий від прадіда Федора Курінного, котрий із Запоріжжя переселився в село Свинарку, яке тоді ще називалося Трисаги. У своїх спогадах П. Курінний зазначав, що його прадід «один із перших основників села», «першим оселився в урочищі Свинарка», тоді ще Трисаги (від трьох струмків, що перерізують місцевість). У діда П. Курінного, Семена Федоровича Курінного, були сини Юхим та Федір (останнього прозивали в селі Дробот або Хукало за його заїкувату швидку мову), донька Домінікія та інші діти, про яких П. Курінний не пам'ятає.

Материнську лінію роду П. Курінний знав до прадіда Івана Артеменка, він же Колесник, який носив ім'я Гулак, та отримав від княгині Любомирської хутір біля с. Валяв Черкаського повіту. Як Курінні, так і Гулак-Артеменки були кріпаками князів Воронцових, але посідали особливе становище серед селянського населення².

Не зважаючи на те, що і батько, і матір П. Курінного походили із заможних селянських родин, їхнє сімейне життя не склалося і «вносило нестерпно тяжке враження в душу» П. Курінного. Причиною тому було те, що Федір Курінний (приблизно 1806 – 1883) був достатньо багатим і вважався одним з кращих женихів в околиці, а тому й одружитися хотів на дівчині свого суспільного становища. За матеріальними статками йому відповідала родина Івана Гулака-Артеменка – багатого і почесного селянина із сусіднього села, у якого було дві доньки – старша Маруся та молодша Зиновія. Як за хрестоматійним сюжетом, Федір Курінний покохав молодшу Зиновію і хотів з нею одружитися. Однак, згідно селянських звичаїв, не можна було порушувати правила, за якими старша дочка мусила вийти заміж першою. З міркування про родичання з «добрим господарським родом» й потреби мати робітницю в родині, Федір Курінний, всупереч власним бажанням та бажанням нареченої, бере шлюб зі старшою донькою Івана Гулака-Артеменка – Марусею (приблизно 1806 – 7.05. 1879). Зрозуміло, що ці обставини мали вплив на сімейне життя новоутвореного подружжя. Петро Курінний зазначав, що його батько «не люблячи дружини, ставився до неї байдуже, часто сердився на неї й навіть бив її»³.

Петро Курінний надзвичайно колоритно і детально описує домашнє господарство та спосіб життя українського селянства напередодні на після реформи 1861 року. У сім'ї Курінних було багато худоби та служників, була й чумачка в дванадцять паровиць возів, що ходили до Криму по рибу й сіль. Батько продавав рибу і сіль та постійно їх кудись возив, а мати в той час відбувала «барщину» на полі: в жнива жала жито або пшеницю. Батько ж з старшими синами восени орав волами поле на економії.

Завдячуючи спогадам П. Курінного, маємо змогу дізнатися як українське селянство сприйняло реформу 1861 р. В той час селом пронеслися чутки, що до селян їде «воля», але чи це тварина, чи людина – ніхто не міг уяснити. Селяни говорили, що «воля» приїде в кареті, а з нею багато урядових старшин. Тому селяни часто визирали на дорогу в напрямку Городища, чекаючи на приїзд «волі». Її «оголошення» в селі відбувалося так: «приїхали головний керуючий та повітовий і, зібравши схід селян, прочитали якусь «бумагу» від царя, яка звільняла людей від панщини... Були без краю всі раді і батько записав царське ім'я в поминальну «грамотку», щоб поминали його з роду в рід». Однак селяни не довіряли чиновникам, які «привезли волю», бо вважали, що «цар дав золоту грамоту, а вони її не читають»⁴.

Восени 1861 р. розпочалося навчання П. Курінного у арсеніївській школі настоятеля Св. Петро-Павлівської церкви с. Свинарки Черкаського повіту о. Феодосія Стрижевського. Спочатку учні містилися на кухні священника, а потім були переведені в невеличкий будинок, що знаходився у священницькому дворі. Отець Феодосій, окрім навчання учнів, склав з хлопчиків маленький хор, учасником якого був і Петро Курінний. Час від часу хор запрошували співати до сусідніх церков на храмові свята та на освячення церков.

У 1865 р. П. Курінний завершив навчання в школі, але через фінансову скруту в сім'ї не мав можливості продовжити освіту і залишився вдома допомагати батькам по господарству. Однак ця

¹ Курінний, П. (2018). *Спогади з мого життя (Незакінчений переклад Р. Курінної)*. Архів Українського Вільного Університету (Мюнхен). Ф. 2, б.н.

² Там само.

³ Торгалю, Ю., Гарбузова, Л. (2013). *Умань і уманчани очима П.Ф. Курінного*. Умань: ВПЦ Візаві, 13.

⁴ Там само, 15

робота була не сумісною з кволим здоров'ям юнака, що й змусило його шукати інші варіанти працевлаштування. Була навіть спроба влаштуватися робітником на Орловецькій цукроварні, однак 13-ти літнього юнака зі слабким здоров'ям на роботу не взяли. Однак після цього П. Курінного запросили допомагати по канцелярії волосному писарю Свинарської волості, зокрема переписувати різноманітні списки.

З 10 вересня 1867 р., завдячуючи протекції писаря Свинарської волості Петра Стриженка, Петра Курінного запросили на посаду помічника волосного писаря в Орловецькій волості. В Орловці П. Курінний оселився в будинку свого керівника – Василя Ровинського. Дім та сім'я В. Ровинського стали новою родиною П. Курінного, а життєві погляди і характер самого писаря багато в чому вплинули на формування світоглядних переконань майбутнього адвоката. «Я почасти під враженням його доброго ставлення до людей, розвинув свою любов до народу, доброчесності, та до громадської діяльності; під його добрим впливом я почав поважати людей за братів і переживати з ними і ділити їх радощі й горе, вважаючи їх за свої... Ділився з людьми цими почуттями, служив їм всіма силами своєї душі... Я в основу мого життя поклав усе, що бачив доброго в ньому і у о. Феодосієві» – згадував Петро Курінний¹.

У 1872 – 1876 рр. був секретарем Умансько-Звенигородського, а в 1877 – 1878 рр. Черкасько-Чигиринського з'їзду мирових посередників. Здобув юридичну освіту в університеті св. Володимира в Києві, з 1881 року займався юридичною практикою при Уманському окружному суді².

У 1888 р. П. Курінний поселився на Передмісті м. Умань та придбав будинок у Петра Никифоровича Петрова, а садибу – у Маланії Василівни Пленцковської³. Станом на 30 грудня 1910 р. обійстя П. Курінного знаходилося в Івангородському передмісті, на вулиці Осташівській та займало площу 1600 сажнів квадратних. На цій площі знаходився будинок, в якому проживала родина Курінних, та будинок, пристосований під приміщення чайної. Окрім будинків в садибі Курінних стояли ще три сараї (для худоби, дров та для кінного екіпажу з відділенням для зберігання вівса), клуня для зберігання соломи та погріб. Будинок, в якому проживала сім'я, нараховував 26 вікон та 10 кімнат, інший будинок мав 12 вікон та 4 кімнати (в двох кімнатах розташовувалася чайна, в 1 зберігався овес, а ще 1 кімната пустувала)⁴.

Не зважаючи на переїзд до м. Умань, П. Курінний продовжував спілкуватися з ріднею та знайомими зі свого села, про що свідчать листи. Допускаємо, що жителі с. Свинарка пишались досягненнями свого односельчанина, адже в одному з листів від 25 жовтня 1905 до П. Курінного сільський священик писав: «У меня убеждение, что кроме Вас некому быть выборным из крестьян села Свинарки и всей волости, а то и уезда, для участия в Государственной Думе»⁵.

З'їздом мирових суддів Уманського повіту Київської губернії приватному повіреному Петру Федоровичу Курінному видано свідоцтво про те, що йому дозволяється клопотання з чужих справ в Уманському судово-Мировому окрузі та про те, що він сплатив грошовий збір в розмірі 40 рублів. Зі спогадів Н. Суровцової, свідоме дитинство та юність якої пройшли в м. Умань, дізнаємося, що П. Курінний був найбільш популярним адвокатом серед селян Уманщини. «Біля його садиби на майданчику стояли вози, розпряжені коні, а в спеціальній великій хаті сиділи, а як коли, то й ночували, численні клієнти... Але знала і шанувала його переважно периферія, бо для центру він був надто провінціальним»⁶.

Окрім професійного заняття адвокатською діяльністю, П. Курінний не залишався осторонь громадських справ. 1890 р. він був безоплатним уповноваженим від Уманської громади у справі про відчуження земель під будівництво лінії Уманської залізниці. Місцевою адміністрацією було оцінено частину приміських земель в 200 рублів за десятину, а інші – в 120 рублів. Уповноважені заперечили проти такої низької ціни на відчужувані у селян землі, що викликало незадоволення місцевої влади, котра вважала, що саме особиста активна участь П. Курінного є причиною невдоволення селян та їхнього небажання продавати землю за низьку ціну⁷.

¹ Курінний, П. (2018). *Спогади з мого життя (Незакінчений переклад Р. Курінної)*. Архів Українського Вільного Університету (Мюнхен). Ф. 2, б.н.

² Торгалло, Ю., Олейніченко, Н. (2014) Курінний Петро Федорович. *Енциклопедія Сучасної України* <http://esu.com.ua/search_articles.php?id=45792> (2018, січень, 10).

³ Торгалло, Ю., Гарбузова, Л. (2013). *Умань і уманчани очима П.Ф. Курінного*. Умань: ВПЦ Візаві, 204.

⁴ Торгалло, Ю. (2014). *Петро Петрович Курінний*. Умань: ВПЦ Візаві, 88.

⁵ НА ІА НАНУ, Ф. 10 К 53/1, арк. 6.

⁶ Суровцова, Н. (1996). *Спогади*. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 23-24.

⁷ Торгалло, Ю., Гарбузова, Л. (2013). *Умань і уманчани очима П.Ф. Курінного*. Умань: ВПЦ Візаві, 34.

Особлива сторінка в біографії П. Курінного – боротьба за народну тверезість та моральні цінності суспільства. Уманським повітовим комітетом Попечительства про народну тверезість йому було присвоєно звання члена Попечительства, про що видано диплом від 30 жовтня 1900 р. за № 2437¹. Про активну діяльність П. Курінного у складі Попечительства свідчать численні згадки про цю установу на сторінках щоденника. Зокрема у 1900 р. установою було видано талон П. Курінному на 200 рублів для покривання видатків і висловлено подяку за організацію чайної в с. Подобна². 1915 р. Попечительством передано 6 книг для народного читання в чайній, організованій П. Курінним.

Завдячуючи щоденнику П. Курінного, крізь призму його біографії вдається детальніше ознайомитися з діяльністю Попечительства (згодом Комітету) про народну тверезість на Уманщині, встановити персональний склад представників цього руху. У щоденниковому записі від 6 грудня 1915 р. зафіксовано інформацію про чергове засідання Комітету, де розглядалося питання будівництва в м. Умань Народного будинку. У ньому планувалося розташувати культурно-просвітницькі установи: вечірні класи для учнів і дорослих, бібліотеку, чайну, сцену та аудиторію для народних читань. Для побудови такої установи була необхідна допомога міста: 50 тисяч з казни та земельна ділянка на новому базарі площею 600 кв. саж. На цьому ж засіданні головою комітету Ерастом Андрієвським піднімалося питання низької ефективності організації Попечителями Комітету народних читань у селах. Ця теза викликала невдоволення П. Курінного, котрий вважав, що: «ничегонеделание ведет к ненужности всех этих реформ», натомість для справжнього морального відродження села необхідно не просто розмовляти, а бути «Громадським діячем», знати життя народу та приділяти більше уваги його моральним потребам³.

Плануючи фінансову діяльність на 1916-1917 рр. члени Комітету виокремлювали статті видатків на найбільш ефективні форми роботи у боротьбі з пияцтвом. Ними були:

- 1) заняття вечірніх класів (щорічно в них навчалися понад 200 дорослих);
- 2) розвиток різноманітних установ і розваг для народу (для прикладу будівництво чайних);
- 3) проведення народних читань;
- 4) підтримка співочих хорів;
- 5) будівництво Народного дому.

Для здійснення заходів по боротьбі з пияцтвом члени Комітету просили в Губернського комітету у 1916 р. 5600 рублів, однак отримали лише 100. 15 грудня 1916 р. за участі П. Курінного відбулося чергове засідання, на якому, у зв'язку з відсутністю фінансування, членами товариства було прийнято рішення про неможливість ведення діяльності, спрямованої на поширення народної тверезості. Кошти, що залишилися у відомості товариства (232 руб) було передано на купівлю книг для дітей військових⁴.

Ще один напрям діяльності і громадська посада П. Курінного – Попечитель церковнопарафіяльної школи в с. Подобна Уманського повіту (нині Маньківського району). В цьому селі, окрім допомоги школі, з ініціативи П. Курінного і за його значної фінансової підтримки було відкрито чайну. Він постійно опікувався станом справ у ній, купував чай, цукор та інші продукти для неї, забезпечував книгами. Вагомою була і фінансова допомога Подобнянській школі, що значно сприяло морально-релігійному вихованню підростаючого покоління. Щорічно П. Курінний оплачував придбання книг і канцелярських знарядь учням на суму 25 рублів і більше, і в такому ж розмірі надавав допомогу вчителю. Регулярними в школі стали читання при «волшебном фонаре», який було також придбано на кошти П. Курінного. Маючи особливий пієтет до церковного співу, він виписав для школи гармоніум, з допомогою якого вчитель легко і швидко розучував з учнями церковні пісні⁵.

Від грудня 1914 р. у щоденнику зустрічаємо згадки про участь автора у роботі Училищного відділення, де він обіймав посаду скарбника. Завдячуючи цим згадкам, є змога детальніше ознайомитися з діяльністю цього підрозділу освітянської системи. Так, на засіданні Відділення 22 грудня 1914 р. обговорювалися питання стану церковнопарафіяльних шкіл та якості навчання

¹ НА ІА НАНУ, Ф. 10 К 54/5, арк. 5.

² Торгалло, Ю., Гарбузова, Л. (2013). *Умань і уманчани очима П.Ф. Курінного*. Умань: ВПЦ Візаві, 51.

³ Там само, 135.

⁴ Там само, 220.

⁵ Торгалло, Ю. (2014). *Петро Петрович Курінний*. Умань: ВПЦ Візаві, 87.

дітей у них. Серед основних проблем, котрі турбували членів товариства – халатне ставлення священників до шкіл, мобілізація гарних вчителів до війська, незадовільний матеріальний стан шкіл: «...в некоторых из них «дует» и мокро, и сыро... дети согревают школу собственным дыханием... занимаются в школах не раздеваясь... некоторые школы имеют слишком печальный вид, полуразвалившихся и как будто никому не нужных зданий»¹.

Аналізуючи стан справ всередині товариства, П. Курінний зауважував: «Интриги же, и всякие подлости в духовном ведомстве – это обычное явление»²(с. 85). Священники писали один на одного скарги, висловлювали своє невдоволення зауваженнями до керованих ними шкіл. Ці доноси та скарги розбиралися на засіданнях членів товариства. Спостерігаючи за всіма цими суперечками та наклепами, які зводили один на одного священники, що мали б опікуватися народною просвітою та бути взірцем високоморальних людей, П. Курінний доходив невтішних висновків, що народна просвіта «утопает в дрязгах и доносах»³.

У 1916 р. П. Курінний констатував значне погіршення стану шкіл, надто важкими були матеріальне становище та моральний клімат. Причинами труднощів, з якими зустрічалися церковнопарафіяльної школи, автор щоденника вважав індеферентне ставлення селян, відсутність підтримки з боку влади. Таке ставлення суспільства стало наслідком відсутності морального авторитету та впливу на народ представників цих навчальних закладів. «Народ надо любить и он тебя полюбит», – резюмував П. Курінний свої пошуки виходу з цієї ситуації⁴.

Починаючи з 1900 р. у щоденнику зустрічаються записи про участь П. Курінного в Товаристві опіки над тваринами, яке очолював Дмитро Леванда. Мета діяльності цього товариства – допомога «бессловесным» тваринам і птахам. З запису від 8 лютого 1915 р. дізнаємося, що П. Курінний вже був очільником цього товариства, а функції скарбника виконував Ізраїль Абрамович Бернштейн⁵. Під час одного з засідань П. Курінний пропонував учасникам товариства розглянути можливість реалізації проекту побудови в селах притулків, де б подорожуючі могли, у випадку поганої погоди або ж на нічліг залишати своїх коней. Проект не вдалося реалізувати через брак коштів та загострення воєнних дій на фронтах Першої світової війни⁶.

Ще один напрям громадської діяльності П. Курінного – членство у Благодійному товаристві з допомоги бідному населенню, яке очолювала Анна Вобла. На засіданні цього товариства за участю П. Курінного 12 березня 1900 р. створено комісію, котра мала б напрацювати рішення щодо відкриття притулку для бідних дітей та клопотати перед місцевою владою про відведення земельної ділянки для будівництва цього притулку. Однак вже 11 листопада 1900 р. у щоденнику зазначено, що члени товариства припинили сплачувати членські внески і не проявляють жодної активності, а очільник товариства пані Вобла «одна в полі не воїн». П. Курінний намагався активізувати діяльність членів товариства, навіть розглядав варіант організації благодійного вечора танців або ж спектаклю з метою вилучення коштів для благодійницької діяльності, однак, безуспішно. Одне з засідань П. Курінний охарактеризував як «добрые пожелания спокойной ночи спящему обществу»⁷.

П. Курінний очолював Вільно-Пожежну дружину, зініціювавши її заснування 6 липня 1902 року, і, як зазначали самі члени цього товариства, «приучил дружинников-охотников дружно являться на пожары и с опасностью для жизни спасать имущество и даже жизнь погорельцев». У 1915 році його вкотре обрано Головою Пожежного товариства, на зборах якого загальна кількість членів доходила до 30. Незважаючи на відданість членів товариства справі протипожежної боротьби та підтримку цієї ідеї в суспільстві, під час Першої світової війни товариство переживало певні труднощі, пов'язані з недостатньою кількістю матеріальної підтримки. Це змушувало П. Курінного звертатися до селян та громадян міста з проханням підтримки діяльності товариства⁸.

¹ Торгалю, Ю., Гарбузова, Л. (2013). *Умань і уманчани очима П.Ф. Курінного*. Умань: ВПЦ Візаві, 69.

² Там само, 85.

³ Там само, 92.

⁴ Там само, 222.

⁵ Там само, 84.

⁶ Там само, 134.

⁷ Там само, 37, 46-47, 51.

⁸ Там само, 139.

Незаперечною заслугою П. Курінного є поширення на Уманщині кооперативного руху. Він був учасником та організатором створення кооперативів, в тому числі першого в місті Ощадно-Позичкового Товариства, метою якого було короткострокове кредитування селян, ремісників та дрібних торгівців. 9 березня 1915 р. П. Курінного було обрано Головою Правління терміном на три роки. Члени цього товариства вирішували питання про організацію сільських кооперативних комітетів, допомогу біженцям та армії, боротьби з дороговизною.

Всеохоплююча громадська діяльність П. Курінного, його любов до простого народу та зусилля щодо підвищення освітнього і культурного рівня населення, допомога селянам не залишалися непомітними. За активну громадську діяльність він був нагороджений численними нагородами та відзнаками. Ось деякі з них:

Київською Єпархіальною училищною радою П. Курінному, як попечителю Подобнянської церковнопарафіяльної школи Уманського повіту, 1 жовтня 1912 року видано свідоцтво на право носіння на грудях затвердженої імператором срібної медалі на подвійній Володимирській і Олександрівській стрічці;

31 грудня 1913 р. за сприяння в справі особливого Комітету з посилення воєнного флоту на добровільні пожертвування, П. Курінному надано право на носіння жетона «Орел з літаком і Андріївським прапором»;

як почесному членові Уманського пожежного товариства, 20 червня 1914 р. йому видано свідоцтво на право носіння на грудях «Высочайше учрежденной» в пам'ять 300-ліття правління дому Романових, світло-бронзової медалі;

1 липня 1914 року П. Курінному надано похвальний лист Київської духовної консисторії за пожертвування на облаштування Уманського св. Георгієвського Скиту¹.

З початком Української революції 1917 – 1921 рр. у біографії П.Ф. Курінного, як і в житті всієї країни, відбувалися суттєві зміни. Тому за завдання найближчого часу вважаємо продовжити дослідження біографії П. Курінного з 1917 до 1931 р.

Таким чином, ознайомившись з багатогранною громадською діяльністю П. Курінного на Уманщині до 1917 року доходимо висновків, що він залишив вагомий слід у громадському житті краю означеного періоду.

References:

1. Torhalo, Yu. (2014). Petro Fedorovych Kurinnyi [Kurenny Petr Fedorovich]. *Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrainy* [Encyclopedia of Contemporary Ukraine] <http://esu.com.ua/search_articles.php?id=45792> [in Ukrainian]. (2018, January, 10).
2. Kurinnyi, P. (2018). Spohady z moho zhyttia (Nezakinchenyi pereklad R. Kurinnoi) [Memories from my life (R. Kurinna's unfinished translation)], *Arkhiv Ukrainkoho Vilnoho Universytetu* [Archive of the Ukrainian Free University]. *Fund 2, b.n.* [in Ukrainian].
3. Naukovyi arkhiv Instytutu Arkheolohii Natsionalnoi Akademii Nauk Ukrainy [Scientific archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine] Kyiv. *Fund 10, storage unit K 53/1, folio 6.* [in Russian]
4. Naukovyi arkhiv Instytutu Arkheolohii Natsionalnoi Akademii Nauk Ukrainy [Scientific archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine] Kyiv. *Fund 10, storage unit K 54/5, folio 1-7/* [in Russian]
5. Naukovyi arkhiv Instytutu Arkheolohii Natsionalnoi Akademii Nauk Ukrainy [Scientific archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine] Kyiv. *Fund 10, storage unit K 54/6, folio 1-6.* [in Russian]
6. Raldugina, T. (2008). *Shhodennyk P.F.Kurinnogo: svidchennya suchasnyka Ukrayinskoyi revolyuciyi. Problemy vyvchennya istoriyi Ukrayinskoyi revolyuciyi 1917-1921 rokiv.* [Diary of P. Kurinnyi: testimony of the contemporary of the Ukrainian Revolution. Problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917-1921], 3, 248-259. [in Ukrainian].
7. Surovtsova, N. (1996). *Spohady* [Memoirs]. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Torhalo, Yu., Harbuzova, L. (2013). *Uman i umanchany ochyma P. F. Kurinnoho* [Uman and Uman citizens with the eyes of P. Kurinnyi]. Uman: Vizavi. [in Ukrainian and Russian].
9. Torhalo, Yu.,(2014) *Petro Petrovych Kurinnyi* [Petro Petrovych Kurinnyi]. Uman: Vizavi. [in Ukrainian].

¹ НА ІА НАНУ, Ф. 10 К 54/5, арк. 1-6.